

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

НАШ ЈЕЗИК

НОВА СЕРИЈА

Књ. V св. 1-2

БЕОГРАД 1953

С А Д Р Ж А Ј

	Страна
1. <i>Свеш. Георгијевић</i> : Лингвистика у књижевности	1
2. <i>Св. Николић</i> : О грађењу сложених скраћеница у нашем савременом књижевном језику	9
3. <i>М. Стевановић</i> : Род и облици промене сложених скраћеница	18
4. <i>Св. Предић</i> : О грађењу и транскрибовању неких речи латинског порекла	27
5. <i>М. Павловић</i> : Значења и варијанте значења придева <i>ваздушаст</i>	35
6. <i>В. М. Мићовић</i> : О изразима <i>мачи гребештаци</i> и <i>гребешко гвожђе</i> у народним песмама	45
7. <i>Г. Шкриванић</i> : Прилози за разјашњење извесних назива оружја у народним умотворинама	52
8. <i>Милка Ивић</i> : Енклитички облик личне заменице као знак модалности	61
9. <i>М. С. Лалевић</i> : Обрада промене значења речи	65
10. Језичке поуке	75

УРЕЂУЈЕ ОДБОР

Секретар Уређивачког одбора — Бранислав Милановић

Научна Рибна

ИЗДАВАЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ
БЕОГРАД 1953

Штампарија и књиговезница Српске академије наука, Космајска бр. 28

ЗНАЧЕЊА И ВАРИЈАНТЕ ЗНАЧЕЊА ПРИДЕВА ВАЗДУШАСТ

Придеви са формантом *-аст* и његовим варијантама веома су значајни за разумевање семантичко-структуралних односа уопште, и о томе је опширно расправљано на овоме месту (в. књ. IV н. с. 1 — 8). Неки од таквих придева су врло поучни и за утврђивање праваца гранања и диференцирања значења, за образовање нијанси и за психолошко образложење оваквих процеса. Од њих је, можда, најинтересантнији придев *ваздушаст*, и овде ће бити анализирана значења његова по примерима лексичке грађе Института за српски језик.

У Караџићеву Рјечнику овога придева нема, а у речнику Ристића-Канрге значење тог придева се одређује са „luftförmig“, док је у Речнику Ђ. Поповића „gasförmig“, а у француско-српском речнику Н. Петровића „aérolorme“. Такво, право значење, засновано на сличности по извесној особини, по саставу и густини, без обзира на друге елементе, налазимо у првој епоси развитка савременог књижевног језика као термин: *Кад (живот) иструне... она се онда претвори у ваздушасте кисеоник, водоник* (Радм. Јазаревић, Вила III, 517). — Такво значење употребљава и Јосиф Панчић: *Кроз судове (кружи) ваздух и уопште ваздушасте ствари* (Флора, 3). Оваква употреба се још дуго провлачи, мада ретко и то у списима за популарисање науке: *А ваздух ће се раширити много, јер се ваздух и сва ваздушаста тела веома јако шире на топлоти* (С. Аџић, Учитељеве забелешке, 200); *По чврстоћи тела*

су ...чврста, ...течна, или као ваздух што је, па се зову *ваздушаста* (П. Аршинов, Бранково Коло IX, 1903, 1366). Међутим, из научне хемиске терминологије овај придев је одавна потиснут општијим и тиме тачнијим придевом *гасовит* (тело, стање), у антителизи према *течан*, компримован — компримиран (кисеоник, и сл.). — Овакво значење придева *ваздушаст* почивало је на првобитној вредности речи *ваздух*, која је емпирички означавала „ваздух“ као типично гасовито тело, а са развитком науке устаљен је шири, обухватнији термин *гас* — *гасови*.

У даљем померању наилазимо на две нијансе блиских значења: 1) „који се налази у ваздуху“ — Многом растињу је довољна *ваздушаста* вода, која се поред друге хране налази у ваздуху (Облачић, Из живота III, 45), тј. „хране из ваздуха“, и 2) „који пролази кроз ваздух“ као — *ваздушасте* слике фата-морганае, а нарочито *ваздушасте* корен, при чему се мисли на корене извесне паразитне биљке, а такво је значење у примеру — Граница не сме нигде ићи *ваздушном* линијом с брда на брдо (Шумарско законодавство, 1930, 320).

Овога степена померање, само са тежиштем семантичког потенцијала не на спољашној природи или спољашњим односима, већ усмереним ка садржајности, на композитном моменту — налазимо у једном интересантном примеру: Поглед се њен пусти кроз бескрајни *ваздушасте* простор (А. Гавриловић, Прве жртве, 1893, 51). Ту овај придев има вредност песничког епитета, чинећи прелаз ка фигуративним значењима, која се наслањају на овакав степен. Други ослонац развијању фигуративних значења у овоме правцу налазимо у примеру који је, по стилистичком мерилу, већ нешто удаљен од данашњег степена стилистичког уобличавања: Романтизам је из почетка значио неодређен утисак *ваздушастих* пејзажа (Ј. Скерлић, Омладина и њена књижевност, 396). Ту *ваздушаст* значи и „пун ваздуха“, значи „са довољно дубине и добром перспективом,“ али се у другом плану осећа значење „лак“, „који нема грубе тежине“.

Тако одавде прелазимо на две нијансе које се преплићу, али тако да у једнима преовлађује визуелни моменат — „прозрачан“, а у другима — „лак“, „лебдећи“, „нематеријалан“. Прву нијансу имамо о удаљеним планинама — ... причам о планинама... које су биле тако устрептане и *ваздушасте* у вечерњој измаглици (Б. Ћосић, Разбијена чаша, С. к. гласник, н. с. XVI, 242). Слично је томе значење и код Ј. Дучића — Далеко у хоризонту [љубичасти ланци брегова] постају бледи и *ваздушаст* (Писма из Алпа, С. к. гласник XVII, 1906, 53). Најзад тако Јовану Радуловићу изгледају пећине, стене — Сутон је почео падати и на воду, и огромне пећине почеле постајати *ваздушасте* и лаке као сјенке (Сумрак на Неретви, 119). — Право фигуративно значење изражено у овом правцу имамо у примерима где се говори о предметима који личе на ваздух или прозачношћу или тиме што су лаки, као рукотворине: тканине од тила и сл., и везови: На глави је имала малу *ваздушасту* и плаву повезачу (Ј. Калаџановић, С чобанима, 1938, 89); Тако ће се царинити и израде у виду чипака, које су састављене шивењем и провезима из пантљика, чипака, позамента и сви тзв. *ваздушаст* везови, па им се основна тканина делом и видеела (Српске новине 1910, 529). — Фигуративно значење овог придева у истом правцу, али с појачаним интензитетом, везано је уз употребу за жену витку и нежног изгледа — Када сам... видео... крту и *ваздушасту* *прилику* моје Сесил (Б. Ћосић, Египћанка, 1927, 80—81), где је писац употребио реч *крт* у значењу *кртак* „ломљив“, „нежан“.

Из таквог фигуративног значења разумљив је низ нових, прецизно семантички изражених значења онога што „није телесно“, није земаљско, до песничког значења нестварнога. Сам ваздух, емпирички, за примитивног човека претставља нешто супротно ономе што у искуству означава утисак физички течних и чврстих тела, видљивих и опи-

пљивих, контролисаних помоћу два за сазнање главна оријентациона чула, видом и опишом, — док је „ваздух“ провидан, неописљив, — те су покрети ваздуха и акустички утисци хујања, ветра, грмљавине и др. третирани анимистички, као изрази натприродних сила, змајева и сл. Овако емпирички схваћеној „нематеријалној“ вредности одговарају и визуелне слике веома слабога интензитета. Уколико се једна семантичка вредност више удаљује од основног значења, утолико се у већем броју јављају нијансе, условљене склопом реченице и природом речи с којом су у директној семантичкој вези, код придева дакле — којој служе у смислу одреднице, односно епитета. Разумљиво је, према томе, што ће се на овоме путу семантичких последица наћи и највише поднијанси, и што ће оне прелазити читав низ интензитетски разноврсних нијансирања.

Пре свега, сам изглед, сам општи визуелни утисак, нешто у искуству регистровано као „нематеријално“, утиче на машту, потстиче је — *Ваздушаст* вид ствари будио у срцу заборављене успомене (Е. Петровић, *Жетва живота* 7), јер су и саме успомене као нешто неконкретно, нешто што има улогу слике, претстављања. Таква вредност придаје се и сенкама које су од прастарих времена, код Грка као *идоли* (εἰδωλον) били слика нечега, и обрнуто, као материјално претстављене фигуре, имале значај „нематеријалне“ душе. Човекову сенку народно празноверје, кроз векове, сматра другом душом (исп. познати роман Петра Шлемила о човеку без сенке, који је ђаволу продао *сенку*, — из круга мотива о продаји *душе* ђаволу). У томе правцу је за значење *ваздушаст* карактеристичан пример — *А месец све светлији и светлији, сенке све тање и ваздушастике, дрва све белја* (прев. Косаре Цветковић, Приповетке, 93).

Из природе ових претходних нијанси семантичких вредности придева *ваздушаст* имамо два огранка, две поднијансе. С једне стране имамо „дух“, „надземаљско биће“, а с друге „биће схваћено као нереално“. Изгледало би да преко спиритуализирања наилазимо на прву, која би, привидно,

логички означавала завршни степен семантичког развијања значења. Међутим, мени је вероватније да се, психолошко-језички, на анализирана значења у претходном ставу надовезује управо та нијанса, а из ње метафорским изражајем остварује друго значење. — Тако бисмо имали право значење „нетелесан“, „неземаљски“ и у трећем степену „надземаљски“. Такав је пример из превода Енеиде Публија Виргилија Марона — Чим то изусту, остави ме, а, *ваздушаста*, диже се у вис, Енеида, 1907, 48) и Драгутина Ј. Илића — Учини му се, да још види, како се таласа нека *ваздушаста* бела прилика у човечјем облику (Хаџи-Ђера, 219). Овакав степен фигуративне нијансе налазимо у једном уметничком приказу од сликарке Надежде Петровић — Песма његовог поља је она у којој се усамљено срце од чежње разбија и раздваја у хиљаде маглених и *ваздушастих* бића (Босанска Вила 1912, 250).

Сима Пандуовић, у преводу Шекспировог Хамлета, употребио је придев *ваздушаст* у значењу „неземаљски“ — И ја држим да је амбиција тако лаког и *ваздушастог* бића, да је она само сенка сенке (67). Исту поднијансу показује и Ст. В. Живадиновић — У вече кад се отпоче спуштати, њена погнута прилика крај прозора имала је у себи нечега *ваздушастог*, неземаљског (Догађаји и људи, 1924, 11). Из оваквог значења изводи метаморфско значење Душан Радић — Његова жеља је била да... појединости његове повести постану убедљив деманти неоправданог веровања... да су гојазни без смисла за *ваздушасте* нимфе (Тако ми планинци 1939, 189), и тако је овај пример пандан ономе Ћосићевом примеру, али где нема метафоре. Овим путем постаје разумљив придев *ваздушаст* код Светозара Марковића, протагонисте реалистичког правца у нашој књижевности, са значењем „нереалан“, и уз полуфигуративно значење речи *створење*, дакле између две семантичке вредности, оне код Ћосића и оне код Радића — Сви они сматра-

ју као неко *ваздушасто* створење (Целокупна дела II. 1868—1875. 62).

Према нормалном фигуративном значењу врло мало удаљену нијансу претстављају случајеви који се наслањају на пример критике романтичарског стила од стране Светозара Марковића, а који чине извесну обнову романтичарског стила у књижевности с почетка двадесетого века. Постављени у временску перспективу, мада не широку, то су они примери где *ваздушаст* значи особину која карактерише машту и производ маште, јер су те *ваздушасте слике* — „слике маште“, тј. слике маштања, као на пример ... све су то лепа, али *ваздушаста* створова запаљене маште песничке (Бранково Коло 1910, 1492), где *ваздушаст* значи „магличаст — нестваран“ и има вредност ознаке за производ маште; од М. Савића — Приповедач мора себи читаоца замислити као цртача, који за време читања непрестано црта *ваздушасте* слике, о том што чита (Бранково коло 1901, 725), где *ваздушаст* значи особину која карактерише машту и производ маште, јер су те *ваздушасте слике* — такође „слике маште“, тј. „нејасне, магловите слике“. Овој групи припада и пример од А. Видаковића — Сва су та потајна мучења слутње... изгледали као нешто *ваздушасто*, нестварно, што живи само у машти (С. к. гласник н. с. XIX, 1926, 326), где је *ваздушаст* епитет за реч *слутња*, реч схваћену као продукт маште. Али овде имамо епитетски израз дат у виду поређења, а тиме једва осетан прелаз ка случају који нам показује пример из једне слике Ковачевића — Чика Панта лежи непомичан... пред његовим очима стоје Живана и Перица, некако осветљени, прозачни, као *ваздушаста*, гледају у њега светитељски... као и он да није више он, као да је и он *ваздушастаји*, тако је лак, тако је светао, тако све трепери (Мали Хероји, 1930, 338), — а ту је у свечаном моменту транспоновања пред смрћу употребљен овај придев не са унутрашњом поредбеном вредношћу (*ваздушаст*, „као ваздух“, „сличан ваздух“), која је овде изгу-

бљена, већ се разликује као секундарни поредбени моменат — као да је *ваздушаст*, где *ваздушаст* има фигуративну вредност „нестваран“, „надземаљски“.

Већ претходни пример у анализи показује комплексну вредност семантичког потенцијала овога придева. Осем поредбеног и емфатички свечано датог момента, имамо и друге две компоненте: *лакост* и *устрепталост*. Тако ћемо, у даљој анализи, наићи на поједине од ових момената и сличне, који при реализовању примају на себе тежиште семантичког потенцијала. Примере за оно што је *лако* већ смо имали при почетној анализи, а и један пример где се осећа елеменат трепетљивости, уздрхталости. Овде ће се навести два карактеристична примера са комбиновањем ова два семантичка елемента, и тиме успостављамо засебну грану померених значења, одмеравањих према оријентацији помоћу чулних утисака, а код којих ћемо такође наићи на метафорско осликавање.

Лакост је основни елеменат утиска о ваздуху, а устрепталост је везана за покретљивост ваздуха, о чему је већ било говора. Овакав комплекс неречен, али контекстом условљен налазимо у неколико примера — Она се руменела, сва лака, *ваздушаста*. (тј. устрептала), весела и насмејана (Наша књижевност II, 132); *Ваздушаст* осмех је и лак и лебди око усана — Дискретан и ведар, младић се понова осмјехну *ваздушастим* смијешком (Е. Петровић, Мартица, 115). Динамичност у природи значајна је веома за живост уопште, као и за појаве у језику, па је тако карактеристична и за појаве у природи осликане у језику. — *Ваздушаст* *конци* нису они који се налазе у ваздуху, локалистички карактерисани, какво смо значење већ нашли раније, то су „са особинама ваздуха“, „покретљиви, који лебде“, а томе се може додати и комплетиван елеменат локализационог односа — Лак поветарац... витлао је дуге *ваздушасте* конце меке свиле (Драг. Брзак, Бранково коло, 1898, 1379). Обадве нијансе имамо и у области акустичких утисака, за глас — Она је поновила истим *ваздушастим* гласом (Е. Петровић, Жетва живота, 104); овој супротну комбинацију „лак“ и „тих“, „једва

чујан“, имамо употребљену као епитет за *лод* — Мек, *ваздушаст* ход дама изненађује ме, очарава (М. Јакшић, Мирна времена, 1935, 39). — Оријентацију по утиску плаве боје очију, која изазива ведрину, а тиме даје компензациони, комплетивни семантички моменат — налазимо у примеру: Крчмарева кћер, блиједо дјевојче, *ваздушастих* плавих очију... (Е. Петровић, Мартица, 57).

Комбиновање семантичке вредности појављује се још у два вида. У примеру — Прошапта девојче... и притисну своје *ваздушасте* обрашчиће на висне његове (Драг. Илић, Секунд вечности. 1921, 20) — *ваздушаст* обрашчићи су приповедачевој машти и свежи као ваздух у ведар дан, и румени као зора, дакле писац је у потсвести имао слику мале Снежане, али такви обрашчићи су и једри, као „балони“ пуни ваздуха. У другом од ових примера имамо оријентацију калорично-виталне вредности: она изазива устрепталост организма, потиче из емоционалних доживљавања, а завршава се у грозничавој топлини, пријатној и која изнутра загрева као топли мајски ваздух споља, дакле — Отуд му се разли нека слатка, *ваздушаста* топлина по целом телу (Светолик П. Ранковић, Горски цар, 33).

Уз ову групу изразитијих комплексних значења придева *ваздушаст* наслањају се неколике нијансе његових фигуративних значења, које се своде на поједине нијансе значења придева фантастичан, уз друге комплексне нијансе. Оно што се догађа у ваздуху као фантастично чудесно — чаробно, завршава се значењем резултата самога процеса значења и ту је тежиште семантичког потенцијала, пренето на реч која означава средину изражене динамичности — Сунчана светлост по старом камену претвори се у неко млечно сијање... Све што се догађа у небу, претвори се на овом тлу у *ваздушаста* чудеса и непрестане игре и интриге сунца (Ј. Дукић, Градови и химере, 2065). — У стиховима:

У поноћ ће на глухом копну
Вечерас уштап да се роди,

И једра ноћи да се попну
И *ваздушаст* пођу броди.

(Забавник, 1917, бр. 18, 3) — овај придев очевидно може имати само комплексно значење „фантастично-тајанствен“, поред тога што наговештава локалистички моменат — брођење кроз ваздух. Значење „тајанствено-фантастичан“ уз нијансу „непрецизно-магловит“ имамо као одредницу за *мисао* која настаје — У њима (сенкама) скривају се *ваздушасте* слике мисли (М. Радовановић, превод Историје постанка врста од Хекела, с. XXVI).

Низ овога разграњавања могао би се завршити значењима придева *ваздушаст* употребљивог с једне стране у метафизичкој, а с друге стране у социолошкој констелацији, у потпуно транспонованим сликама. — Ј. Скерлић говори о залажењу „у *ваздушасте* просторе апсолутног и метафизике“ (Писци и књиге III, 64), и ту имамо значења „нереално“, али и „непрецизно“ а тиме и „безгранично“. Говорећи са гледишта противника еманципације пролетеријата, у часопису групе Св. Прибићевића, речено је — Занешени и помућени видели су од свега само *ваздушасту* интернационалу (Воља, 1926, 322), где овај придев има такође комплексно значење: „магловито-нереалан“, „као фатаморгана у ваздуху над зажареном пустињом“.

У односу према другим многобројним придевима овога типа, *ваздушаст* је за осам деценија развио значења скоро у свима уопште могућим правцима, мада семантично језгро остаје „лак“, фиг. „нестваран“. Сама основа из које је тај придев изведен потенцијално већ садржи могућности померања значења и фигуративног осликавања. Супротно томе, у овој, још и данас продуктивној категорији, поред већ анализираних у поменутој расправи, имамо и нове, са једноставним значењима, што показује скучен семантички регистар, и то како у обичном београдском говору (*цакаст* „као цак“, за рђаво скројени капут. — употребио сам ја лично: *пинкласт* за мадрац, од Митре Фурунџић, тако и у дијалектима, напр. у Јањеву — *вијугаст* пут, *вунаста* крила мољца, *кракаста* два чавла за везивање гредеља за јарам, *шкелбасти*

пешкири, „чупави“ „фротери“, као шкембе по површини“, *кафаста* „кафена“, браон боја, *пембаст*, „розе“), па и у новинарском стилу (са *гигаљастим жилама*, јер се заиста има утисак да читаво дрво почива на гигаљама (Политикин забавник, 9 V 1953; с. 9); *тањирасти авион*, трипут у истој белешци, место метафоре *летећи тањир* (Политика, 11 V 1953); *штуласте ципеле* „*chorine*“ са високом поплатом, као *штула* (Политика 4 V 1953); *стварање влакнастог ткаива* (Политика 21 V 1953); *дрвенкаст* = *дрвенаст* (Политика 11 III 1953); М. Зрнић, прича Обрачун), тако и *мрцинаст*, *мргодаст*, *дежмекаст*, а и *длакасте израслине* (за воће, Енигматски часопис, 1952, бр. 8, с. 2) и *оштрокоњасто чељаде* (Лика, М. Борјановић).

*

Оваква анализа намеће нам и неколико опште-семантичких закључака: 1. Померена значења и нијансе, као и фигуративна значења, зависе од реченице у којој се језички реализују, а садрже се већ у њеном глобалном стадијуму формулисања. 2. Семантички обим, регистар семантичког потенцијала, зависан од многих узрока, код овог придева је веома широк. 3. Тежиште говорног потенцијала пада на ону семантичку нијансу која предодређује формулисање реченице непосредно пре фонационог реализовања. 4. Често тежиште реченичког потенцијала условљава комплексна значења, а то води новим комплексним значењима, која се могу резултативно испољити као упрошћена, али са новом еквиваленцијом. 5. Између појединих значења, полазног, основног, померених и фигуративних, простих и комплексних, — постоје разлике по степену удаљавања, са линиским, истосмерним и супротним односима, са бочним везама и комплексним преплитањима. — Отуда, кад је реч о примењивању семантичких мерила на уобличавање лексичке грађе при обради речника, — остају: намена речника и његов обим као чиниоци према којима треба одредити конкретно до кога степена успостављати диференцирања значења, — али увек пре таквог ограничавања мора се створити целокупна и у пуној мери нијансирана семантичка слика.

М. Павловић